

REFLEXIÓNS ENCOL DA ACTUACIÓN SOCIOPOLÍTICA EN GALICIA DOS EMIGRANTES RETORNADOS DE CUBA (1900-1936)

Reflections on the sociopolitical performance in Galicia of returned emigrants from Cuba (1900-1936)

RAÚL SOUTELO VÁZQUEZ¹

Doutor en Historia pola Universidade de Vigo

Recibido: 29/01/21

Aceptado: 31/08/21

Resumo

As remesas da emigración galega en Cuba, o emprendemento económico e o activismo sindical e político dos habaneiros retornados a Galicia resultaron fundamentais para a modernización da sociedade rural e vilega no primeiro terzo do século pasado. Eses cubanos investiron en actividades económicas innovadoras e participaron na mobilización antiforal e anticaciquil das sociedades agrarias na década de 1910. Conservadurizáronse na seguinte e algúns deles acabaron apoiando a CEDA durante a Segunda República ou militando en Falanxe e asumindo postos de poder local durante a posguerra como demostran os resultados das microanálises realizadas en diversos concellos que se utilizan nesta achega.

Palabras chave

Agrarismo, emigración, habaneros e retornados.

Abstract

In the Galicia of the first third of the past century, the remesas sent by the emigrants in Cuba, the economic development and the syndical and political activism of the habaneros returned contributed to the modernization of the sociedade rural during the first third of the past century. Those cubans reversed in innovative economic activities and took part in the mobilization antiforal and anticaciquil of the agricultural societies in the 1910s. After they were conserved and some finished supporting to the CEDA during the Second Republic or being a member of Falange Spanish. They also assumed places of local power during the postwar period. This is demonstrated in the microanalysis investigations carried out in different Galician municipalities that we deal with in this study.

Key words:

Agrarian movement, emigration, "habaneros", returned emigrants.

1 Membro do G.I. HISPONA (USC) e da Comisión Técnica do Arquivo da Emigración Galega (Consello da Cultura Galega). Exerce como catedrático de Xeografía e Historia no IES Campo de San Alberto (Noia).

Reflexións encol da actuación sociopolítica en Galicia dos emigrantes retornados de Cuba (1900-1936).

Os resultados das pescudas realizadas dende finais dos anos oitenta do século pasado desmentiron a visión exclusivamente negativa da emigración como un atranco para a mobilización sociopolítica das xentes do común en Galicia ata 1936. Os galegos de América enviaron remesas particulares para que as súas familias mellorasen as explotacións agrícolas que xestionaban, as casas nas que vivían e establecesen pequenos negocios e outras, colectivamente, para faceren obras de interese veciñal nas súas freguesías de orixe. *Habaneiros e arxentinos* retornaron con aforros e unha conciencia reivindicativa clara que se concretou na súa participación activa na mobilización antiforal e anticaciquil do asociacionismo agrarista desafiando as vellas elites locais que representaban aos partidos dinásticos na *terra nai*.

Neste traballo salientaremos as achegas dos moitos retornados de Cuba que lideraron sociedades agrarias xunto con labregos proletarizados nas cidades, labradores abastados e membros da pequena burguesía local comprometidos coa rexeneración da política na Restauración. Procuraremos demostrar o seu protagonismo na construción dunha sociedade civil máis xusta e democrática no primeiro terzo do século pasado. Por iso os líderes agraristas, os *americanos* e os mestres foron vítimas preferentes do xenocidio político perpetrado polos franquistas na retagarda galega dende comezoa da guerra civil¹.

1. A tipoloxía dos *cubanos* retornados á Galicia rural e vilega.

O perfil de emigrante galego retornado de Cuba está condicionado polo seu tempo de permanencia na Illa, as actividades laborais que desenvolveron alá e, consecuentemente, os aforros e coñecementos que acadaron e aplicaron cando volveron a Galicia. Estarían, en primeiro lugar, os emigrantes *anduriña* que traballaron estacionalmente na zafra ou nos enxenos azucreiros para ganar diñeiro rapidamente e retornar cos aforros. Tal fixeron, por exemplo, o avó materno do autor para desempeñar o patrimonio familiar ou Agustín Rivera que realizou tres viaxes a Cuba e foi o tenente de alcalde na corporación republicano-socialista de Amoeiro entre 1931 e 1936. Esta tiña contaba con outros tres retornados da emigración (os tamén *cubanos* Modesto Santos Pulido e Antonio Otero Sarmiento e o arxentino Manuel González Paradela) a carón de obreiros de orixe labrega, como o propio alcalde Castor Sánchez (canteiro e destacado militante socialista) ou o carpinteiro

1 Fernández Prieto, L. (1993) e Míguez Macho, A. (2013).

Francisco Dopazo Rodríguez “Protasio”, que evolucionou politicamente ao PCE e foi o primeiro deputado provincial deste partido².

En segundo termo, os que retornaron relativamente fracasados e, polo tanto frustrados, a consecuencia da *crise dos millóns* nos anos vinte ou da recesión económica internacional nos trinta. Para traballar afiliáronse ás asociacións *de oficios varios* que controlaban o emprego nas pequenas obras públicas locais durante a Segunda República. E mantiveron posicionamentos políticos revolucionarios naquel contexto de precariedade económica e confrontación laboral que reflicten testemuños como os recollidos en Amoeiro:

“Ó tempo había moita falta de traballo, as casas estaban cheas de xente e cando se abriera esa carretera do Empalme de Cambeo á Ponte dos Frades, decidían quen traballaban nela os dunha sociedade de campesinos e obreros que había en Fontefría”.

“[...] Eu volví de Cuba no ano trinta e tres, eiquí xa se ganara a República, fíxenme socialista para traballar na construción da vía, porque había que afiliarse para que che deran traballo, e por eso eu tiña o meu carnet de socialista”³.

Salientan, en terceiro lugar, os emigrantes temporais que comezaron a súa andaina profesional como empregados en *bodegas*, *tabaquerías* e outros negocios e, andado o tempo, convertéronse en socios ou donos dos seus propios establecementos. Experimentaron un ascenso económico e social que procuraron conservar cando volveron para Galicia. Para demostrar ese éxito económico e modernidade fachendaban dun anticlericalismo rexistrado nas lembranzas dos coetáneos e na súa propia correspondencia familiar:

“[Habana, 11 de Febrero 1932] ... Querido papa... Digame como andan por esa con la Republica y que tal los Curas, pues no le estan dando mas palizas que las que se merecen por canallas haber si se le quita el dominio que tenian sobre Uds. Los tontos, los tenian endulzados con sus sinvergüencias”⁴.

E, por fin, os emigrantes de longa duración ou asentados definitivamente en Cuba que posuían negocios exitosos, volven en viaxes de pracer e, se retornan, intégranse na elite da sociedade urbana ou vilega mantendo os hábitos de vida e

2 Quintas Ferreño, J.F. (2012): 189; Prada Rodríguez, X. (2014).

3 Reproducimos dous parágrafos das respectivas memorias de vida de José F. V. de Abruciños e de Ramón M.N. da Povoanza (Parada), Arquivo Oral do Museo Etnolóxico de Ribadavia (MER).

4 Parágrafa dunha carta de Caetano Borrajo ao seu pai Francisco, labrador abastado de O Reguengo (Rouzós de Amoeiro) que adoitaba describir como catrastrófica a situación económica e social. Soutelo, R. (2015): 46.

residencia urbana que adoptaron na Illa. Demostrando certa modernidade social e progresismo político alomenos ata 1923. Alá comprometéranse coas sociedades microterritoriais con obxectivos mutualistas, recreativos e de mellora das condicións de vida das súas familias e da veciñanza parroquial ou municipal, como fixeron Constantino Añel con *Alianza de Villamarín* ou Ramón Varela con *Progreso de Coles* na Habana. A través desas entidades e persoalmente, cando retornaron, apoiaron as campañas anticaciquís dos agraristas locais pois dispuñan do capital social, recursos económicos e tempo para desenvolver un activismo social e político destacado. Por iso aparecen *cubanos* entre os fundadores e dirixentes de boa parte das asociacións agrarias e federacións municipais ou comarcais constituídas dende 1906, financiadas case sempre polos veciños residentes alén mar:

“Cos cartos dos emigrantes en Cuba mercamos unha casaña por 400 pesetas pra agraria... Eramos 80 socios, pagábamos un real ó mes e boicoteábamos ós esquireiros nas mallas e noutros traballos... O presidente era o meu tío Modesto que era xastre, fora a Cuba no 1916 e volveu no 1919 con moitos libros... Daba mitins cun maestro de Amoeiro que logo claudiaron e co Juan Antonio, un anarcosindicalista que volvera do Uruguay e traballaba de fontaneiro en Ourense”⁵.

Este testemuño sintetiza as achegas máis salientables da emigración americana á mellora das condicións de vida das xentes do común na Galicia de fai cen anos. Polo xeral, respostaron ás demandas de apoio das sociedades agrarias das freguesías de orixe e ao chamamento explícito dos líderes agraristas que imitaron o modelo irlandés. Basilio Alvarez volveu relativamente decepcionado da súa viaxe a Cuba, con ese propósito, e a *Liga Redencionista de Acción Gallega* esfarelouse, case, ante a represión decretada polo goberno de Romanones-Alba despois do asasinato de José Canalejas, mais a avinza entre sociedades microterritoriais e agrarias consolidou un tecido asociativo antiforal, anticaciquil e rexeneracionista que se federou a escala comarcal e provincial nos anos seguintes, desafiou electoralmente ás vellas elites locais e impuxo, case, o *abolicionismo* das rendas forais en Ourense e Pontevedra ata 1923. A sociedade rural galega comezaba a mobilizarse grazas, en parte, aos emigrados en Cuba e aos retornados á terra. Sirva de exemplo a Federación de Sociedades Obreras y Agrícolas de Ferrol y su comarca, fundada en 1913 e presidida polo farmacéutico *solidario* Genaro Moreda ata 1921, que procurou a colaboración dos veciños emigrados en América para enfrontarse as elites políticas locais. E a

5 Memoria de vida de Nicolás Santos de Bóveda (Amoeiro, Ourense). Modesto Santos Pulido presidiu a Sociedad de Agricultores de Bóveda ata 1933 e foi concelleiro socialista en Amoeiro durante a Segunda República, padecendo posteriormente a represión franquista. Quintas Ferreño, J.F. (2012): 204 e 239.

resposta daqueles foi moi positiva no caso dos feneses residentes en Cuba pois fundaron a *Sociedad de Instrucción Naturales de Fene*, remitiron un Manifiesto anticaciquil en 1911 e financiaron as dúas escolas inauguradas cinco anos máis tarde⁶. Os ferrolterráns que volveron da Illa nos anos seguintes foron “retornados de acción” que forneceron novas ideas políticas e recursos para organizar candidaturas ‘de esquerda’, rexionalistas de Solidaridad Gallega e sociedades agrarias a carón dos mestres rurais⁷.

Foi semellante a actuación dos *cubanos* retornados aos concellos ourensáns de Amoeiro, Vilamarín e Coles pois eles lideraron o desafío político ás redes clientelares locais ata finais da década de 1910. Utilizaron os recursos dos que dispuñan (préstamos en metálico ou en especie aos veciños, contratalos para traballar a xornal, etc) para artellar redes alternativas partindo das oportunidades de mobilización que ofrecía o asociacionismo agrarista e a súa prensa. Os *habaneiros* comprobaran na súa experiencia migratoria a utilidade de posuír unha competencia lectoescritora e un dominio da aritmética para mellorar a situación laboral e, consecuentemente, a económica e social. Moitos acadárona nas clases nocturnas dos centros étnicos ou coa lectura da prensa diaria nesas sociedades e por iso financiaron os centros escolares nos que os seus familiares e veciños recibirían un ensino instrumental que os capacitase para integrárense nas cadeas de produccion capitalista⁸. Dispomos de bos exemplos na memoria oral da xeración criada naquel contexto modernizador:

“Meu pai sempre decía que en Cuba nunca lle preguntaron si me sabía persignar nin si sabía rezar o Credo... Preguntaronlle si sabía ler e escribir. Contestaba que si e iba mellorando de traballo no ferrocarril. Por eso teimaba en que nós non deixáramos de ir á escuela nin un día!”⁹.

O resultado desa necesidade percibida polos emigrantes e da súa inqueda para mellorar a dotación educativa da Galicia rural foi a creación dunha rede escolar de calidade nas súas bisbarras de orixe. A formación de sociedades microterritoriais e a súa actuación a prol das sociedades agrarias, fundando ou sostendo esas *escolas dos americanos* aumentou considerablemente o capital simbólico dos promotores e líderes entre o colectivo emigrado e, tamén, cando eses *cubanos* retornaron

6 Sanfíz Raposo, E. (1996).

7 Esa interacción explica o interese do agrarismo ferrolterrá pola educación. As remesas colectivas enviadas polos emigrados para construír e soste r moitas desas escolas e outras obras de interese veciñal posibilitaron a escolarización da rapazada en Limodre, Franza, Cabañas, Redes, Maniños ou Mugar dos. Llorca Freire, G. (1994 e 1997); Peña Saavedra, V. (1991 e 1999); Máiz, B. (2001).

8 Peña Saavedra, V. (1993 e 1995).

9 Memoria de vida de Erusina Cudeiro G. (Liñares de Amoeiro), Arquivo Oral do MER.

as súas parroquias de orixe. Esa remesa colectiva foi un dos aspectos máis positivos da emigración a América que, en conxunto, resultou ineficaz como alternativa modernizadora da economía galega e opción inevitable para milleiros de familias. Forneceu beneficios económicos e sociais, a pesar dos elevados custos sentimentais, psicolóxicos, demográficos e de perda de potencial de desenvolvemento endógeno debido ás condicións socioeconómicas da Galicia da época marcadas por un baixo nivel de vida, limitadas oportunidades nos mercados laborais e escasas perspectivas de cambio social e desenvolvemento económico a finais do século dezanove¹⁰. Mesmo a chegada de capitais americanos tivo efectos negativos pois aumentaron a diáspora nas familias que sentían a privación relativa de non contar co ese financiamento externo como veremos deseguido. Porén, a simple actividade emprendedora dos retornados da emigración incidiu favorablemente na creación de postos de traballo e na formación dos operarios na contorna de moitas vilas galegas. As obras do parque do *Pasatempo* financiadas polos irmáns García Naveira en Betanzos ou os investimentos de Manuel Porto Verdura na Estrada cumpriron esa función¹¹.

2. O principal proveito da emigración: as remesas dos emigrantes e a repatriación dos capitais aforrados polos retornados de América

O concepto “remesas” abrangue todas as operacións non comerciais, é dicir, que non teñan a contrapartida de pagamento de mercadorías ou servizos, das que resulta unha entrada de fondos. Inclúe os envíos periódicos de diñeiro polos emigrantes destinados a particulares, os puntuais para obras de interese social e os aforros que repatriaran cando retornaban¹². Predominaron os envíos de pequenas cantidades para pagar débedas xa contraídas e auxiliar á familia. As sumas grandes concéntranse no período anterior ao retorno cun proxecto de investimento e corresponden a *mexicanos* e *cubanos* nas catas realizadas ata o presente¹³. En conxunto, as remesas foron un instrumento de financiamento da economía galega que tivo

10 Vázquez González, A. (2015): 557.

11 Este *cubano* investiu na Estrada dende 1925, construindo predios senlleiros da arquitectura urbana local. No alcumado A Farola estaban as oficinas da empresa *La Nueva Electra* que controlou entre 1928 e 1934. Fernández Bascuas (1998).

12 Son as variantes rexistradas nos libros maiores e auxiliares dos comerciantes que actuaron como receptores dos xiros dos emigrantes en Asturias ou en Galicia. García López, J.R. (1989); Villares, R., (1982), e López Facal, X. (2014).

13 A análise dos libros maiores e dos *libros auxiliares de Letras a Pagar* do Banco de Olimpio Pérez en Santiago entre 1884 e 1931 demostrou que o volume de remesas americanas tería unha media anual de 2.800.000 pesetas. López Facal, X. (2014): 375. Cifra moi inferior aos cálculos dos coetáneos que estimaron unha cantidade de 300 millóns de pesetas recibidos anualmente ata 1929 segundo Peña Novo L. ([1929] (1995): 48. E, tamén, aos de reputados expertos pos-

unha importancia crecente fronte ás exportacións de carne de vacún e conservas de peixe que foron os sectores máis dinámicos entre 1885 e 1924¹⁴. O investimento desas remesas na sociedade galega, rural e vilega tivo múltiples efectos e non foron todos positivos ata 1936.

| Táboa 1: a pegada da recepción de remesas económicas para a sociedade galega | | |
|--|---|---|
| Fenómeno | Positivas | Negativas |
| Aumento da demanda de terras e gandos | Favorecen a propietarización de terras aforadas e gandos que estaban en parzaría | Aumenta o prezo deses factores, dificultando a formación de explotacións viables |
| | | Fomenta a emigración na procura de financiamento externo |
| Aumento do consumo nas familias receptoras de remesas | Espallanse os comercios locais de tecidos, ultramarinos... con axencias de embarque na trastenda | Aumentan os prezos dos cereais pola tendencia inflacionista e a sensación de privación relativa das familias sen emigrados que lles enviasen remesas |
| Financiamento de impostos, contribucións e préstamos usurarios | A economía campesiña resiste a inserción nos mercados e introduce innovacións selectivas en tecnoloxía, animais, sementes e adubos para mellorar as producións e a rendibilidade das parcelas | Destinanse a sectores mais inmobiliistas e “seguros” (compra de terras, especulación gandeira, crédito local e débeda pública) que non modernizaron a economía galega da época, - A febre emigratoria multiplica o negocio da burguesía emigracionista: rede bancaria, consignatarios e axentes de embarque |
| Desenvolvemento das iniciativas industriais | Capitais e coñecementos dos cubanos investidos nas contornas de A Coruña e Vigo...: promoción de saltos hidroeléctricos Motorización da pesca Mecanización da agricultura | A estrutura económica galega da época ofrecía limitadas oportunidades de investimento industrial e este requería cantidades moi superiores ás aforradas pola maioría dos retornados da emigración |
| Financiamento de obras e actividades de interese veciñal | - Rede escolar de calidade - Pontes, fontes, lavadoiros públicos, cemiterios - Accións colectivas de tipo político e cultural | |

Fonte: elaboración propia a partir de Vázquez González, A. (2015): 532-537 e 548-549; Núñez Seixas, X.M. (1998): 326 e ss.; Villares, R. (1994 e 2014).

teriores. Véxanse García López J.R. (1989): 124, 129, 132 e 142-143; Villares, R. (1982): 403 e ss.; Vázquez González, A. (2015): 520, 525 e 527.

¹⁴ Vázquez González, A. (2015): 515, 527 e 531.

As pescudas de microescala confirmaron a importancia das remesas dos emigrantes na modernización das explotacións agrícolas e gandeiras familiares, no establecemento de pequenos comercios nas vilas galegas e, tamén, na mellora tecnolóxica da pesca nos pobos mariñeiros. Nos da Mariña luguesa, por exemplo, produciuse unha emigración masiva cara a América dende 1877, motivada polo peche das fábricas de Sargadelos dous anos antes¹⁵. Algúns deses mariñáns especializáronse na navegación de cabotaxe no Golfo de México e, cando retornaron, aplicaron os seus coñecementos na mellora das actividades pesqueiras locais. Introduciron os barcos de vapor e participaron activamente na dirección do Pósito de pescadores de Burela¹⁶. Outros *habaneiros* retornados a Cervo tiveron un comportamento económico máis clásico: investiron en terras e gandos, mesmo para *dalos en parzaría de medias*, construíron vivendas novas ou melloraron as da familia, abriron tendas de comestibles, que eran os sectores que concentraban a riqueza nas freguesías rurais da Galicia de fai cen anos¹⁷. Por iso os grandes *postores* de gando nas terras de Amoeiro, Vilamarín e Cea foron *cubanos*: Martín Pérez volveu en 1928 con 30.000 reais que investiu en gando o mesmo que fixo Francisco Borrajo coa maior parte das remesas do seu fillo Caetano entre 1908 e 1940 e Francisco Rúas Rego prestaba diñeiro ou vacas a medias aos coñecidos da contorna de Vilamarín, A Peroxa e Coles¹⁸.

Os capitais de emigrados e retornados de Cuba participaron nas iniciativas industrializadoras da Galicia atlántica dende finais do Dezanove¹⁹. As posibilidades de éxito dun negocio ou actividade industrial relativamente innovadores precisaban dunha clientela urbana ou, cando menos, moderna. Por iso os *habaneiros* que aproveitaron os coñecementos comerciais e profesionais acadados alá para esta-

15 O éxodo acadou tal dimensión que a poboación do concello de Cervo dececeu de 4.636 habitantes en 1900 a 4.532 en 1930 e o índice de soltería feminina aumentou dende o padrón de 1888. García, E. e Pernas, H. (2001).

16 Fundado como sociedade cooperativa da parroquia en 1923, impulsou a Escola de Orientación Marítima que formaba patróns e mecánicos de primeira e segunda nos anos cincuenta do século pasado. Ademais, o Pósito desenvolveu iniciativas educativas e asistenciais para as familias mariñeiras. García, E. e Pernas, H. (2001).

17 Demostrámolo para Coles cruzando os datos dos rexistros de patróns e maiores contribuíntes inscritos nos censos electorais do Instituto de Reformas Sociais en 1923, 1936 e 1937 coas bases de datos de emigrantes elaboradas a partir dos padróns municipais. Soutelo, R. (2014): 275-276.

18 Reproducimos as lembranzas de Ramón Pulido Rego (Arquivo Oral do MER). Manuel Rodríguez Troncoso tamén mercou terras e, sobre todo vacas e bois polas feiras da Cañiza, O Carballiño e Ribadavia dende que retornou de Cuba en 1915 ata 1959. Chegou a ser o postor de corenta xugadas de bois nas mans de distintos criadores cos que repartía a gañancia a medias. Rodríguez Troncoso, (2004): 186, 379-380. Son exemplos para repensar as críticas dos coetáneos ao investimento de diñeiro da emigración nesas parzarías pecuarias. Rof Codina, J. (1967): 14.

19 Carmona Badia, X. (1984): 48-49.

blecer negocios dese tipo asentáronse nas cidades ou nas vilas cabeceira de comarca²⁰. Moitos dos que volveron familiarizados coa maquinaria e, nomeadamente, co emerxente sector do automobil estableceron comercios de venda e obradoiros de reparación, ou adicáronse ao transporte de viaxeiros entre esas poboacións facilitando a mercantilización das explotacións campesiñas e a venda dos seus produtos²¹. Os que traballaran en *ingenios* azucreiros ou manexando maquinaria aplicaron exitosamente eses coñecementos cando retornaron ás súas contornas rurais porque favoreceron a introdución selectiva de maquinaria agrícola moderna (para a época). De feito, moitos dos ferreiros e pioneiros no traballo coas trilladoras mecánicas na década de 1920 tiveron unha formación ou experiencias laborais en mercados urbanos, dende Vigo ata, principalmente, Cuba²². Eles foron o axente difusor ideal das innovacións técnicas pois coñecían os mercados locais e contaban coa confianza dunha clientela que precisaba moito dos seus servizos para manter en bo estado unhas máquinas que adoitaban mercar xa usadas²³. Mesmo chegaron a copiar arados e fixeron artesanalmente máquinas de mallar nas comarcas ourensáns da Peroxa e Celanova ou na coruñesa do Barbanza²⁴. A memoria oral recollida nesas contornas indica que os donos desas primeiras trilladoras aforraran en Cuba o diñeiro para mercalas e aprenderan o básico para manexalas. Tal fixo Constanti-

20 Sirvan de exemplo dous empresarios ourensáns de relativa sona: Eloy Viso Loeda quedou orfo aos catorce anos e marchou para Cuba cun tío. Cando retornou estableceu unha tenda de ultramarinos na Praza do Ferro e fundou Licores Viso en 1923. Era a única destilería de Galicia naquela altura, contaba con máis de vinte empregados, unha flota de automóviles e dous camións para atender os pedidos que lle facían dende Cuba, Guinea e Porto Rico (*La Región*, 30-12-1947); Rogelio Fernández deixou a casa de labranza dos seus pais en Bande aos catorce anos e marchou a Cuba. Alá formouse como perito industrial e gañou unha bolsa na Universidade de Columbia que lle permitiu coñecer a industria norteamericana durante tres anos. Retornou á Illa e ocupou postos directivos na industria naval e azucreira cubana. Voltou para Ourense en 1926 e fundou unha fábrica de cerraxería, caldeirería e construcións metálicas que trasladou a León en 1953 para atender a da demanda de toda España (*La Región*, 16-5-1966).

21 Máis exemplos, sen sair de Ourense, serían os irmáns Isaac e Higinio Vázquez González, industriais en Cuba e investidores no Garage Americano dos seus irmáns que tiñan as delegacións das prestixiosas marcas Dodge e Chevrolet en Ourense e en Vigo (*La Región*, 15-5-1925). Os retornados e moitos outros coetáneos devecían por fachendar con aquelas modernas máquinas, nomeadamente os exclusivos Hispano Suiza que distinguían aos seus afortunados donos, como José Conde, un emigrante de Ramirás que marchou a Cuba con 15 anos, prosperou ata ser o dono do Hotel Nueva York de Camaguey, casou coa filla do constructor pontevedrés Benito Corbal cando retornou e puxo o seu automobil á disposición do propio Afonso XIII (*La Región*, 22-4-1922).

22 Secundino Blanco, ferreiro de San Mariño de Lamas (San Cristovo de Cea) herdara os coñecementos prácticos do pai e do avó mais tamén un libro de forxados que trouxo un tío emigrado en Lisboa. Aos 35 anos marchou para Vigo e formouse na Escola de Artes e Oficios segundo nos explicou a súa viúva Remedios L.F.

23 Salientano Fernández Prieto, L. (1997) e Gallego, D. (1993).

24 Vázquez Lijó, J.M. e Soutelo, R. (2018): 257 e ss.

no Pérez, un zapateiro da aldea de Viña en Cea que volveu de Cuba nos anos trinta e comezou a mallar naquela bisbarra:

“... A primeira malladora compreilla ao ‘Lebre’ das Casarizas no ano trinta e oito... Despois vendina pra Xinzo e comprei en Monforte outra máquina xa usada... As máquinas novas que fabricaba a casa Ajuria xa viñan co seu motor, pero eu compraba os das lanchas en Vigo porque saían máis baratos... As máquinas arreglábamos o ferreiro de Cea cando había que cambiarlles os estriados dos cilindros e para compensalos viña o ‘Lebre’”.

É un exemplo deses *cubanos* que facilitaron a maquinización selectiva da agricultura galega intensificada dende os anos vinte grazas ás remesas da emigración e aos coñecementos deses retornados. Ambos factores fixeron posible, por exemplo, a compra de trilladoras polo sindicato agrícola de Cordeiro en Valga, pola sociedade agraria de Bóveda (Amoeiro) ou por dous *habaneiros* en Longos (S. Cristovo de Cea)²⁵. Outros capitais da emigración investíronse en actividades máis ou menos innovadoras en función das oportunidades da contorna rural ou vilega. Tal aconteceu cos serradoiros mecánicos que inzaron nun contexto de expansión do sector forestal polo aumento da demanda de madeira para as minas e a construción civil²⁶. Foron un destino de capitais da emigración no concello coruñés de Teo, no pontevedrés de Salceda de Caselas e nos ourensáns de Vilamarín e Coles²⁷. Manuel e Tomás Guzmán Santeiro retornaron de Cuba, a finais da década de 1910, deixando alá a outro irmán para atender varios negocios. Eles participaron activamente na sociedade agraria e na política local e estableceron cada seu serradoiro nas aldeas de Belcrime (Reádegos) e León de Vilamarín que lles reportaron negocio e capital social na contorna²⁸. Os serradoiros e obradoiros de ebanistería tamén

25 Francisco Santos traballou ata os anos cincuenta cunha trilladora que “compraron os da sociedade agraria por 4.000 pts. no 1932 e foi das primeirísimas que houbo por eiqui”. Germán Figueiredo naceu en Longos de Cea nese mesmo ano e lembra “a máquina que compraran o meu abuelo, que estivera en Cuba e outro socio”. O establecemento en Ourense da casa comercial Maquinaria Agrícola Tomás Valente en 1926 como concesionario de Ajuria para toda a provincia acelerou a difusión das trilladoras e arados de vertedeira durante os anos seguintes. O caso de Valga descríbese en Soutelo, R. (2007).

26 Ademais, serraban a madeira que levaban os paisanos nos carros liberándoos dos custos de ter traballando e a mantido a unha parella de serranchíns, polo xeral portugueses, para atender ás necesidades de madeira da casa. Xa resultaba máis rápido e barato levar as toradas no carro das vacas e voltar coa madeira serrada (Sotelo Blanco, 1993: 88). E, finalmente, as caldeiras de vapor dalgúns deses serradoiros produciron electricidade para as modernas muiñeiras, como a que existía nas freguesías limiás na década de 1920. Risco, V. (1993): 11.

27 Véxanse Vázquez Lojo, M.X. e Soutelo, R. (2019): 71-72; e Domínguez Almansa, A. (1997): 34-36 e 161.

28 Estas dúas freguesías compartían extensas superficies de monte alto, arredor do coto de Santa Agueda. Josefá Guzmán Santeiro relatounos a vida do pai e do tío en febreiro de 1998.

se multiplicaron en Coles dende o abrente da centuria e a produción de mobles converteuse na actividade secundaria máis importante dese concello²⁹. O *cubano* Ramón Noguerol Moure utilizou o capital relacional derivado do seu, que tamén funcionaba como muiñeira e microcentral eléctrica, e a participación de irmáns e fillos na sociedade microterritorial Progreso de Coles na Habana, para converterse, sucesivamente, en líder agrario e alcalde en 1915.

3. As remesas invisibles da emigración: o activismo sociopolítico dos retornados dos cubanos.

As sociedades microterritoriais dos emigrados e os retornados de América financiaron e orientaron a confrontación das asociacións agraristas coas elites locais na Galicia rural e vilega durante a crise da Restauración. A pesares das frecuentes desavinzas entre eles, desenvolveron una vizosa interacción osmótica cuxo resultado foi a politización das xentes do común e a integración progresiva das familias labregas nos mercados de produtos e factores de produción³⁰. *Arxentinos* e *cubanos* reforzaron a fortaleza identitaria das súas comunidades de orixe co activismo sociopolítico que desenvolveron moitos deles contribuíndo a xenerar unha dinámica social de participación e compromiso que ilusionou á veciñanza fronte á ineficacia do Estado e as arbitrariedades dos patróns das redes clientelares dos partidos dinásticos. De feito, as asociacións agrarias máis estables foron as que contaron co apoio dos emigrados e coa presenza de retornados que reforzaron as dinámicas asociativas locais³¹. Pola súa banda, alcaldes, secretarios e caciques atrancaron a consolidación desa avinza entre sociedades agrarias e microterritorio-

29 Seguida pola telleira de Albán, e polo pequeno comercio arredor da estación ferroviaria de Barra de Miño (Melias) oes catro serradoiros que sinala Vicente Risco para finais dos anos vinte. O de Melias movíase por vapor, abastecía o obradoiro de carpintería dos irmáns Rodríguez García, incluía unha muiñeira e subministraba electricidade para as casas veciñas; os tres restantes, nesa mesma freguesía e nas de Gustei e Cambeo, exportaban apeas para as minas. Risco, V. (1980): 312. Este último era de Ramón Noguerol e tamén facía de muiñeira e microcentral eléctrica.

30 As bisbaras e concellos de maior densidade agraria coinciden coas de orixe das sociedades de instrución dos emigrados galegos en América. Núñez Seixas, X.M. (1998): 162. As organizacións que forneceron o ideario antiforal, anticaciquil e rexeneracionista do agrarismo xurdiron na contorna da Coruña, Vigo e Ourense, e a súa base social foi o sector de labregos foreiros ou donos de seu con pequenas explotacións familiares ameazadas polos impostos das administracións estatal e municipal. Cabo Villaverde, M. (1999): 498-500.

31 Constatouse nos casos das freguesías de Cacheiras, Calo e Luou en Teo estudados por Domínguez Almansa, A. (1997): 28; na de Meirás (Valdoviño) por Cabo Villaverde, M. (1999): 403, 413 e 451; na de Cordeiro (Valga) por Soutelo, R. (2007) en en varias parroquias de Vedra. Cerdeira Louro, X. (2010): 92-93, 175 e 211. Os anarquistas Severino Estévez Arraz e Manuel Hermida fixeron proselitismo, precisamente, nesa contornas de Tui e Meirás.

riais dos emigrados que desafiaron explícitamente a súa hexemonia política a escala municipal ou comarcal.

Os liberais fundaron as primeiras asociacións agrarias en varios concellos galegos, empurraron a loita antiforal cara ao abolicionismo en Pontevedra e procuraron controlalas ou, cando menos, establecer alianzas electorais con elas entre 1907 e 1917³². Por iso moitos líderes agraristas locais convertéronse en concelleiros agraristas pactando a aplicación do artigo 29 ou mudaron de bando, pasando aos conservadores ou aos liberais como fixeron, respectivamente, os cubanos Francisco Pérez en Vilamarín e Ramón Noguerol en Coles. Era unha dinámica adoito criticada polas sociedades microterritoriais dos emigrados mais representan ben o liderazgo da mobilización agrarista que exerceron os *habaneiros* a carón de obreiros con militancia anarquista ou socialista, e de membros das familias de labradores abastados e comerciantes locais ata 1917 contribuindo á democratización daquela sociedade rural e vilega. As súas experiencias no mundo urbano, máis liberais e individualistas transformaba a mentalidade dos emigrantes e as súas formas de percibir a realidade e de operar nela. Cando retornaron a Galicia eses *habaneiros*, *arxentinos* e *brasileiros* foron exemplos de éxito individual que fomentou a cultura migratoria dos seus familiares e veciños, mais tamén espallaron actitudes emprendedoras no económico, reformistas na política e, polo xeral, modernas nos seus comportamentos sociais. Amosaban unha mestura de republicanismo e laicismo ou anticlericalismo que demostraba o individualismo liberal propio de quen triunfara nas cidades capitalistas da época e podía desafiar a hexemonía das vellas elites locais e as supostas esencias da sociedade rural galega³³. Os *indianos* que retornaron con diñeiro optimizaron o seu capital relacional e simbólico para mellorar o seu status persoal e familiar. Arelaban substituír ou imitar ás vellas elites locais mercando bens raíces e procurando esposas que certificasen a súa conversión en novos *señores da terra* ben diferenciados dos *merdentos* labregos que eran o grupo social do que procedían a maioría deles. Eses retornados convertéronse no referente de éxito económico e social nas aldeas galegas. Os veciños do común procuraron imitalos e as elites rurais esculcaban con desconfianza a eses potenciais competidores que chegaban con diñeiro fresco e perigosas ideas no-

32 Domínguez Castro, L. (2005): 478 e 486.

33 Por iso Vicente Risco salientou a irrelixiosidade deses *ches* e *cubanos*, as consecuencias negativas do programa educativo que aplicaban as escolas sostidas dende América polas sociedades de instrución e a desfeita provocada polos retornados nas aldeas galegas na famosa cita que tomamos de Núñez Seixas, X.M. (1992): 53: “América nos ha mandado la irreligión, el quebrantamiento de los lazos familiares, la falta de respeto, el trato cruel a los ancianos, la frecuencia del adulterio, las prácticas anticonceptivas y el aborto provocado, los placeres contra natura, los narcóticos y estupefacientes, la falta de pudor en las mujeres, la falta de escrúpulos en los negocios, el desprecio de la vida agrícola, la despoblación del campo”.

vas³⁴. Mais o seu apoio financeiro, xunto co das sociedades microterritoriais e de instrución fundadas en Arxentina, Uruguai e Cuba, ás asociacións agraristas na súa loita anticaciquil e nos proxectos para mellorar as condicións de vida na sociedade de orixe foron o principal beneficio colectivo da diáspora galega ao novo mundo³⁵.

Lóxicamente, o comportamento sociopolítico dos *habaneiros* non foi homoxéneo senón que variou en función das experiencias que tiveron na súa inserción laboral en Cuba, da fortuna que xuntaran alí, das expectativas e proxectos vitais cos que retornaron e, finalmente, da conxuntura económica e sociopolítica que atoparon acá pois esta foi mudando dende o abrente da centuria ata 1929 ou dende 1936. En xeral, as sociedades microterritoriais dos emigrantes galegos consideraron que os pactos dos líderes agrarios locais para ter representación municipal dende 1917 e, fundamentalmente, a súa incorporación masiva ás corporacións municipais do Directorio Militar dende setembro de 1923, desvirtuaban a loita rexeneracionista e anticaciquil que eles financiaran. Os *arxentinos* adoitaron manter posicionamentos sociopolíticos máis radicais que os dos *cubanos* retornados nas dúas primeiras décadas da centuria pois estes volveron con algúns aforros, estableceran pequenos negocios e fóranse integrando nas elites locais utilizando como plataforma a dirección das sociedades agrarias locais³⁶.

A chegada de *arxentinos* máis esquerdistas, que radicalizaron o discurso e os obxectivos das sociedades agrarias locais dende 1917, desprazou aos habaneros da posición central que acadaran nas redes locais en Teo ou en Vilamarín e determinou a súa conservadurización durante a Segunda República. Tomemos como exemplo a evolución das sociedades microterritoriais fundadas polos emigrantes dezanos en Cuba e Bos Aires. *Hijos del Partido de Lalín* xurdiu en 1910 na Habana en resposta á petición de axuda dos paisanos emigrados en Bos Aires e da *Sociedad de agricultores, oficios y profesiones de Gresande*, constituída o 10 de xaneiro de 1909 e

34 O propietario Andrés L. A. de Sampaio de Ventosela lembraba aos *cubanos* e *arxentinos* como uns fachendosos que “si traian vinte mil pesos xa fumaban en pipa e andaban con bastón nas feiras de Ribadavia”. O seu pai vendeu un pazo da familia a un veciño de San Esteban que “volviera de Estados Unidos con cartos” e “cunha fulana que chamaba a atención”. E outros *americanos* ricos deixaron fonda pegada na memoria do Ribeiro polos investimentos que fixeron e o protagonismo político que acadaron. Domínguez Castro, L. (1992): 104, 108, 115 e 117.

35 Sirva de exemplo a *Sociedad de Instrucción Unión Barcalesa*, fundada en 1907 na Habana, que aínda funciona porque vencellou con éxito as funcións mutualistas e recreativas coas instrutivas fundando escolas na bisbarra de orixe dos seus socios. Liñares Giraut, A. (2013): 56-57.

36 Fixeron Manuel Nogueira Insúa e Manuel Viño Gallego en Teo. Domínguez Almansa, A. (1997): 116 e 133-134. E os xa nomeados Francisco Pérez en Vilamarín e Francisco Moure en Coles. Soutelo, R. (2014).

activa ata ben entrada a ditadura de Primo de Rivera³⁷. Esa *agraria* interpelou aos veciños emigrados na procura de axuda para construír unha escola na freguesía e intentou artellar unha federación comarcal de sociedades agrarias no Deza³⁸. Mais axiña xurdiron as desavinzas entre os socios de *Hijos del Partido de Lalín* partidarios de antepor os fins instrutivos e a intervención en Galicia fronte aos que preferían os mutualistas e recreativos. Estes fundaron a *Asociación Hijos del Partido de Lalín (Protección)* e os outros a *Unión del Partido de Lalín* liderada por Jesús Blanco en xaneiro de 1921. Tanto el como Ramón González Vigide, que formou parte da primeira xunta directiva, de tendencia progresista, representan ben ao *americano* que anima o asociacionismo agrarista cando retorna a súa freguesía³⁹. Artellaron unha rede colaborativa dos emigrados coa sociedade agraria de Gresande fronte aos caciques locais que mesmo usaron á Garda Civil para impedir a formación dunha federación das sociedades agrarias do partido de Lalín que fose o alter ego da *Unión bonaerense*⁴⁰. O resultado máis tanxible desa boa avinza entre os agrarios lalinenses e os veciños emigrados en Bos Aires e na Habana foi a inauguración da escola de Porreiros (Gresande) en novembro de 1922 e outra en Prado tres anos máis tarde⁴¹. Mais os *cubanos* quixeron tutelar a actuación política do agrarismo dezano e rexeitaron o pacto dos dirixentes destas con Riestra polo cal aceptaron como alcalde ao médico Cándido Soto Colmeiro, afillado do *procer*, a entrada de curas na Federación Agraria Municipal e apoiar ao candidato dinástico a deputado a cambio da maioría na corporación municipal de Lalín⁴².

Pactos deste tipo, sempre criticados polos veciños emigrados, eran o resultado da necesidades que tiñan as asociacións agraristas de acadaren obxectivos concretos e, sobre todo, éxitos aparentes para consolidárense evitando o abandono dos socios senon tiraban o proveito agardado da súa pertenza a esas *agrarias*. As máis estables contaron, precisamente, co activismo político dos *cubanos* como iniciado-

37 Sumouse á Asamblea Regional Gallega que demandou unha política arancelaria e fiscal máis favorable para campesiñado galego (*El Ideal Gallego*, 20-II-1923).

38 Por iso figura coa cifra de 278 socios nunha listaxe do BOP de Pontevedra correspondente a 1924.

39 González Vigide, Ramón Gamallo e Antonio Vidal fundaron a pioneira sociedade de Gresande en 1909. O xastre Jesús Blanco emigrou á Arxentina a finais do XIX, alá militou no socialismo. Volveu e participou na organización do agrarismo dezano ata que marchou de novo en 1910. Desenvolveu unha intensa actividade societaria na Federación de Sociedades Gallegas Agrarias y Culturales dende 1911. Colaborou no seu periódico *El Despertar* ata 1929 e en *Acción Gallega* ata 1936. Núñez Seixas, X.M. (2001): 117-119.

40 Por iso os agrarios aclamaban a fundación da UPL nunha carta que asinaron José Peña Surribas e Manuel Vigide Fondevila. Explicaban que se xuntaran segredamente no monte para que Ramón Fernández confeccionase o regulamento xa aprobado polas sociedades que integran esa federación agraria. Malheiro, M. (2005): 87-89.

41 Núñez Seixas, X.M. (2001): 121 e 124; Malheiro, X.M. (2005): 24-25.

42 Núñez Seixas, X.M. (2001): 124.

res e dirixentes das mesmas e foron quen de botar a andar *escolas de americanos* que funcionaron ata os anos trinta do século pasado. Despois, boa parte delas converteéronse en escolas da rede pública mediante contratos de arrendo ou de compra cos concellos como aconteceu coas de Ferreira en San Sadurniño, Valga e coas da Baña, Barcala e Brión⁴³.

Esa actuación das sociedades microterritoriais en prol das sociedades agrarias e sostendo as escolas fundadas en común aumentou considerablemente o capital simbólico dos promotores e líderes, tanto nas parroquias de orixe como entre o colectivo emigrado. Temos un bo exemplo en Constantino Añel, que emigrou de mozo a Cuba, enrabechado porque a súa nai viúva casara de novo. Progresou rapidamente no comercio axudado por parentes e veciños e usou esa rede relacional para fundar a *Sociedad de Instrucción Alianza de Villamarín*. Sacou tempo dos seus negocios para dedicarse ás tarefas organizativas e directivas da entidade, escribiu na prensa étnica e gañou o respecto dos paisanos emigrados que o nomearon presidente da primeira directiva da asociación⁴⁴. El mesmo explicou os resultados na memoria que presentaron en 1912:

“Dos años lleva fundada esta sociedad... Destinada a fundar y sostener allá escuelas con todas las condiciones y los adelantos que la ciencia pedagógica exige... Si deseamos ciudadanos libres y conscientes, tenemos que empezar por diseminar la enseñanza en nuestros abandonados campos y entre las nuevas generaciones a fin de hacer a nuestros hermanos capaces de comprender sus derechos... Comisionamos al sr. Francisco Pérez para llevar a cabo la fabricación de una casa que sirviera para centro social y se diesen en ella las clases que pudiésemos sostener... Mandamos las cantidades recaudadas con ese objeto y la casa se construyó y en ella reciben enseñanza cerca de 100 niños de ambos sexos de aquella parroquia... En marcha la Sociedad de Agricultores que allí se constituyó pensamos contribuir con una módica cuota para pagar un maestro... Pudimos reunir medio ciento de socios que satisfacen cincuenta centavos al mes con los cuales sostenemos el colegio”.

Francisco Pérez marchara a Cuba con só 14 anos. Empregouse nunha *bodega* e completou a súa formación nas clases nocturnas do Centro Galego. Retornou

43 Véxanse Núñez Seixas, X.M. e Soutelo, R. (2005), Soutelo, R. (2007) Liñares Giraut (2013): 60 e 70.

44 Foi unha persoa moi emprendedora que diversificou os seus negocios cando retornou a Ourense. Embotellou viño coa marca *Tres Cepas* para exportalo a Cuba, o mesmo que fixeron o ribeirán José Canitrot coa marca *Cepas Gallegas* e, sobre todo, a célebre bodega *Las Gallegas* dos Peares, aproveitando a demanda dos galegos establecidos en Cuba. Domínguez Castro, L. (1992): 262; Núñez Seixas, X.M. (1998): 65-67.

a Vilamarín en 1909 para organizar sociedades agrarias nas freguesías da contorna como representante das asociacións *Alianza de Villamarín* e *Progreso de Coles* na Habana. Ademais, estableceu unha tenda de ultramarinos na que vendía adubos químicos e sulfatos. Exerceu como secretario da sociedade agraria de Reádegos, mestre da escola fundada por esta co apoio dos emigrados en Cuba e na Arxentina e principal *axitador* consagrado a organizar o agrarismo nos concellos de Vilamarín e Coles co financiamento das sociedades dos emigrados ata 1917. Actuou co pragmatismo atribuído aos *tribunos populares*, só que nunha escala xeográfica máis reducida que Ramón Beade, Suárez Picallo ou Antón Alonso Ríos⁴⁵. *Pancho de Reádegos* resposta a ese perfil de *americano* que espalla as súas ideas reformistas na contorna, como fixeron Francisco Moure e Constantino Gallego en Coles⁴⁶. El artellou unha rede política baseada no control do agrarismo da contorna ata 1917. Representou aos agrarios de Vilamarín e Coles na III Asamblea Agraria de Monforte, nas festas de fin de curso das escolas agrarias da bisbarra e na fundación da Federación Provincial Agraria formada por cincuenta sociedades agrarias que contaban con máis de mil labregos asociados⁴⁷. Foi concelleiro agrario-liberal polo artigo 29 ata que mudou ao bando conservador cando os veciños retornados de Cuba e os emigrados en Bos Aires cuestionaron o seu proceder. Os da *Unión de Villamarín en Buenos Aires* rexeitaron que el atendese a escola de Reádegos carecendo de titulación oficial. Ademais, ausentábase a cotío por asuntos de política local e da mobilización agrarista na comarca e non lles consultaba as decisións acordadas entre a directiva da agraria local e os de *Alianza de Villamarín* na Habana. O retorno dos Guzmán Santeiro e outros *cubanos* desprazárono desa posición central e pasouse aos bugallalistas, mantendo o seu cacicato como secretario e recadador municipal ata setembro de 1923 e recuperouno dende 1925 ata o seu pasamento, parello, case, ao

45 Son o arquetipo dese activismo político profesional nos anos trinta do século pasado. Ramón Beade liderou a Federación Comarcal de Betanzos, integrada na UXT, e foi deputado a Cortes polo PSOE entre 1931 e 1936 (Cabo, 1999: 321e 323). A Suárez Picallo e Alonso Ríos enviounos a Federación de Sociedades Gallegas para atraer ao nacionalismo ás organizacións agrarias das bisbarras onde tiñan forza as sociedades de emigrantes (Vedra, Teo e do sur de Galicia). A súa actuación exitosa explica a participación entusiasta desas asociacións agrarias na mobilización en prol do Estatuto de Autonomía. Núñez Seixas, X.M. (1990): 403.

46 Moure e Gallego acadaron un breve recoñecemento con cargos públicos no quinquenio republicano e pagaron un alto custo persoal polo seu activismo, pois padeceron a represión franquista, a morte ou o exilio. É outra das características compartidas por ese grupo de tribunos populares da mobilización agrarista galega. Cabo Villaverde, M. (1999): 465.

47 Pancho de Reádegos arengou aos asistentes afirmando que “*todo campesino que no vote contra los caciques que esclavizan este ayuntamiento, delinque contra la tierra irredenta y traiciona a su hogar*” (*La Voz Pública*, 20-IV-1917; 13-V-1917). Aproveitaba os discursos nas festas de fin de curso das escolas laicas para defender o emprego de adubos minerais e a creación de pradeiras artificiais que mellorasen a cria de gando (*La Voz Pública*, 18-XI-1915, 2, 12 e 13-I-1916; 3-IV-1916; 9 e 16-V-1916; 3 e 5-VI-1916; 5-XII-1916).

da monarquía afonsina. Pola súa banda, *Alianza de Villamarín* seguiu funcionando durante case trinta anos controlada pola rede familiar dos cuñados Constantino Añel e Manuel Guzmán Santeiro. Financiaron o funcionamento da escola da sociedade agraria en Reádegos, a construción dun novo grupo escolar e estreitaron as relacións coa sociedade irmá de Bos Aires. Os dous cuñados mediaron nas negociacións coas respectivas sociedades dos emigrados para crearen escolas que beneficiasen aos familiares de todos eles. Formaron parte da comisión que asumiu o poder municipal proclamando a Segunda República en Vilamarín e das corporacións municipais posteriores⁴⁸. *Cubanos* como eles foron os animadores da acción colectiva anticaciquil e reformista das asociacións agraristas na contorna noroccidental de Ourense ou no distrito pontevedrés de Caldas de Reis como veremos nos casos concretos de Coles e Moraña.

Foi constante, tamén, a presenza de *habaneiros* dirixindo as sociedades agrarias de Coles e a interacción coa sociedade *Progreso de Coles* na Habana. O fluxo migratorio a Illa dende as tres parroquias noroccidentais deste concello, por contaxio coa freguesía veciña de Reádegos (Vilamarín), foi relativamente temperán no contexto provincial⁴⁹. A proximidade xeográfica de Coles á estación ferroviaria de Ourense e a existencia do apeadeiro de Barra de Miño facilitaron a viaxe ata Vigo dende as freguesías de *ribeira* (San Eusebio, Melias e Rivela) nas que había grandes propiedades vitícolas e, consecuentemente, un importante número de labregos pobres e xornaleiros⁵⁰. O asociacionismo agrarista local, controlado sucesivamente por *cubanos* e *arxentinos*, estivo moi influído pola situación laboral específica nos obradoiros de mobles de Barra de Miño pois neles xurdiu, tamén, esa capa asalariada de orixe rural e sen a concienciación rexistrada nas cidades e vilas de Galicia⁵¹. A resposta das sociedades obreiras foi procurar alianzas coas agrarias locais fronte aos manexos dos caciques e aos tradicionais límites parroquiais da solidariedade veciñal e os *habaneiros* atenderon os chamamentos de axuda dos seus veciños. Neste senso, o agrarismo de Coles presenta a típica irradiación do influxo do asociacionismo obreiro de clase e a reacción socialcatólica fundando sindicatos confesionais nas mesmas freguesías⁵².

48 Manuel Guzmán acaudillou o Comité Republicano de Vilamarín que chantou a bandeira republicana no balcón da casa do Concello o 11 de abril de 1931 e o alcalde López Coba ordeou que se mantivese izada.. A presenza de retornados da emigración ou familiares deles nas corporacións municipais deste concello mantívose durante a posguerra pois o alcalde Ramón Pulido era fillo e sobriño dos líderes de *Unión de Villamarín en Buenos Aires*.

49 Soutelo, R. (2014): 103-104.

50 Facilitou, tamén, a saída de madeira e outras producións agrogandeiras e forestais, a chegada de retornados con diñeiro fresco e ideas novas ou de propagandistas políticos dende a cidade o mesmo que aconteceu coa de Osebe en Teo. Domínguez Almansa, A. (1997): 34 e 36.

51 Pereira, D. (2010): 64 e 78.

52 Concretamente nas freguesías de Melias, Rivela e San Eusebio de Coles en 1908 (Boletín Oficial da Provincia de Ourense, n° 46, 25-2-1908).

A *Sociedad de Agricultores y Oficios Varios del Ayuntamiento de Coles* foi a asociación agrarista que tivo unha actuación máis duradeira e salientable nese concello. Fundada en abril de 1906 xa tiña 334 socios nominais en xullo de 1909 grazas á interacción osmótica cos veciños residentes en Cuba e ao liderazgo de varios retornados da Illa a carón de propagandistas políticos chegados da cidade das Burgas⁵³. Para rematar a casa social de Vilarchao e establecer nela unha escola, entre outros servizos para os socios e a veciñanza, pediron a axuda económica dos veciños emigrados en Cuba. Corenta e un deles xuntáronse no local da Unión Orensana o 7 de outubro de 1910 e fundaron a sociedade de instrución *Progreso de Coles* co obxectivo de crear e soste-la unha escola na casa social que eles comezaran a construír no lugar céntrico de Vilarchao e “otros colegios en la cabecera de las demás parroquias del ayuntamiento de Coles”⁵⁴. É un caso típico de orixe do asociacionismo micro-territorial dos emigrantes galegos en resposta ao chamamento dos agrarios, como fixeran a comezos de 1909 Constantino Añel e os emigrados da parroquia de Reádegos fundando Alianza de Vilamarín. Por iso presidiron esa xuntanza dos emigrados de Coles o propio Añel e o ‘iniciador’ Ramón Varela que definiu os obxectivos da reunión:

“Crear una sociedad que luche por el progreso material y moral de Coles... tratando por medio de la Instrucción de hacer desaparecer de los ojos de los inocentes la venda de la ignorancia que empaña sus sentidos... La sociedad agraria cuenta con un extenso terreno en las inmediaciones del lugar de Vilarchao para pruebas agrícolas en el cual se está construyendo ya un edificio que se destinará a escuela de instrucción primaria... Para poder terminar la obra es necesario el concurso en metálico de los buenos hijos del ayuntamiento residentes en esta isla”⁵⁵.

A teimosía e paciencia de Ramón Varela Novoa, un emigrante de Meriz (S. Xoán de Coles) que prosperara no comercio en Matanzas, resultou fundamental para o éxito da empresa pois precisou cinco anos para tecer un acordo entre os líderes agraristas en Coles e os directivos da sociedade de instrución *Progreso de Coles* na Habana. No entanto, adiantou diñeiro para rematar a obra e botar a andar o

53 O *cubano* Francisco Moure xa participou no mitin republicano celebrado en setembro de 1903 (*El Miño*, n.º 1434, 1-IX-1903, A.H.P.O). Fíxoo a carón do xornalista Eugenio López Aydiello, futuro dirixente de Acción Gallega.

54 Escritura asinada polas sociedades Progreso de Coles e Agricultores de Coles na notaría de José Alberto Becquer na Habana a 18-8-1916 (expediente da S.I.P.C., cartafol 6 de sociedades de Cuba, AEG, Consello da Cultura Galega).

55 Acta inaugural do Libro de Actas de Juntas Generales da S.I. Progreso de Coles (vitrina da S.I.P.C., Centro Galego da Habana). Varela estaba solteiro, o que axuda a entender a súa xenrosidade.

plantel escolar. Contou co apoio de varios membros destacados da comunidade emigrada (Ramón González, Constantino Añel, Benito Iglesias e José Rivero Rego) que usaron a súa posición central nas redes dos emigrados ourensáns en Cuba para respaldar a iniciativa de financiamento desa escola⁵⁶. Viaxou a Coles como presidente e apoderado da sociedade de instrución para reconducir a relación coa sociedade agraria. Con Francisco Moure e outros *cubanos* afastaron a Francisco Pérez e ao señor do pazo de Lagariños do control da sociedade de Agricultores de Coles⁵⁷. Asumiu a secretaría da agraria, reactivou as negociacións cos veciños residentes en Cuba para desenvolver o proxecto escolar de Vilarchao e freou o boicoteo dos sectores clericais ao establecemento da proxectada escola laica⁵⁸.

O remate do predio mudou as condicións da negociación, pois só restaba concretar o financiamento da escola por Progreso de Coles. Os seus directivos renunciaron á propiedade da casa pero mantiveron a esixencia de escoller aos mestres para asegurar que impartisen un ensino laico e instrumental⁵⁹. Ramón Varela volveu a Cuba como apoderado e principal acreedor de *Agricultores de Coles* e empeñou o seu capital social entre os veciños emigrados para forzar un acordo a finais de 1915. Soster unha escola laica era a principal razón de ser de *Progreso de Coles* e *La Luz* xa funcionaba no predio social dos agrarios en Vilarchao grazas ao pragmatismo de Ramón Varela. Rexeitou que o plantel escolar levase o seu nome e representou á sociedade agraria de Coles na ratificación do acordo final o 8 de agosto de

56 As cantidades recadadas e listaxe nominal dos doantes reflicten a densidade de relacións que tiñan Constantino Añel na Habana, Manuel González Cedrón e Enrique Pereira Moure en Jatibonico ou Ramón Varela Nóvoa en Matanzas. Por eles contribuíron ao progreso escolar de Coles, con pequenas cantidades, residentes na Illa que nin eran galegos. A xunta directiva de Progreso de Coles salientou que a Ramón Varela “se le debe en gran parte que nuestra sociedad cuente con un considerable número de socios como en la actualidad tiene” (Acta inaugural do Libro de Actas de Juntas Generales da S.I.P.C., Vitrina no Centro Galego da Habana).

57 As fortes relacións amicais e familiares que mantiñan os emigrados das freguesías de Santa María de Albán, Cambeo e Gual (en Coles) cos veciños de Reádegos explican o protagonismo de Constantino Añel en Progreso de Coles na Habana e o de *Pancho de Reádegos*, comisionado dos *cubanos*, como secretario desa agraria ata 1911.

58 Sintetizamos o contido das cartas remitidas polo presidente desta sociedade agraria ao de Progreso de Coles (Libro Copiador de Cartas de Progreso de Coles no Centro Gallego de la Habana, en adiante L.C.C.P.C.H.). Varela rematou cedendo á *Sociedad de Instrucción Progreso de Coles* a débeda contraída con el pola sociedade de agricultores de Coles polas cantidades que lle fora adiantando. Dese xeito forzou o entendemento entre ambas asociacións, certamente difícil porque esta quería a titularidade do solar, seleccionar ao persoal docente para asegurar que impartisen un ensino laico e de utilidade práctica e garantías de que as liortas derivadas da mobilización agrarista e da confrontación política local non interferisen na escola. Os agrarios rexeitaron esas condicións e foron construindo a obra grazas, precisamente, aos préstamos de Ramón Varela como recolle a relación epistolar entre ambas as dúas entidades (L.C.C.P.C.H.).

59 Sintetizamos a carta asinada por José Requejo, secretario da S. de I. Progreso de Coles (L.C.C.P.C.H.).

1916. Dende entón, *Progreso de Coles* contribuiu co 25% da súa recadación líquida mensual para soste a escola na que recibían ensino de balde os familiares dos socios das dúas entidades. A xunta de patronos que debía supervisar que o ensino fose laico e instrumental defraudou á sociedade de instrución pola autonomía coa que actuaron e a deixadez na rendición de contas e informes⁶⁰. Como resposta, dende xullo de 1918 os *cubanos* remitiron directamente ao mestre as remesas colectivas e as instrucións para investilas na escola. A xunta de patronos reaxiu suspendendo ao docente no desempeño das súas funcións en outubro de 1919. Os *habaneiros* solicitaron, sin éxito, a súa reposición avidenciándose que a dirección do centro estaba en mans dos patronos da escola que tamén lideraban a agraria e que o papel da sociedade de instrución reduciuse ao envío periódico de remesas colectivas para financiar o funcionamento da escola e obras puntuais na mesma. Ao cabo, *Agricultores de Coles* usou libremente o predio, mesmo para actos de propaganda agrarista incluída a homenaxe de 1921 a Basilio Álvarez⁶¹.

Ao cabo, o entendemento con *Progreso de Coles* lexitimou á sociedade agraria como representante da veciñanza e foi unha ‘escola de democracia’ baixo o maxisterio de *cubanos* como Francisco Moure Vázquez ou Ramón Varela⁶². A súa mediación favoreceu que funcionase como unha sorte de federación agraria municipal, cun elevado grado de representatividade da veciñanza en 1923 e tamén era considerable a ratio de socios das restantes asociacións agrarias deste concello en relación coa poboación de feito das freguesías respectivas. Foi a matriz doutras agrarias parroquiais e dos sindicatos católicos que xurdiron nas parroquias de Meliás, Lagariños e S. Eusebio de Coles entre 1907 e 1909 e nas de Cambeo, Coles e Gustei en 1922 (Soutelo, 2014: 273 e 295-296). O cruzamento dos nomes das persoas que integraron as directivas desas sociedades agrarias entre 1916 e 1924 cos emigrantes de Coles rexistrados nos padróns municipais de habitantes demostra a forte presenza dos *habaneiros* nas comisións rectoras desas agrarias parroquiais. Eles eran os representantes idóneos dos veciños cando dispuñan de tempo, coñecementos e azos para facéreno. Por iso apenas mudaron os membros desas comisións directivas da Sociedad de Agricultores de Coles entre 1914 e

60 Semella que os patronos non actuaron só como de *ollos e oídos* da sociedade de instrución, como establecía o capítulo 10 do Regulamento da Sociedad Progreso de Coles na Habana que os facultara para propor “los empleados que el colegio necesite” (cartafol 6: sociedades de Cuba, A.E.G. do C.C.G.).

61 Crónica de Eladio Moure en *La República*, 29-5-1921 (A.H.P.O.). O propio *abade de Beiro* pronunciou un mitin nese local, organizado polas agrarias de Cambeo, Coles e Vilamarín en marzo de 1923 (*La Zarpa*, 27-3-1923, A.D.O.).

62 Ambos os dous son bos exemplos deses *habaneros* que actuaron como ‘homes de confianza’ das asociacións microterritoriais dos emigrados para fiscalizar o investimento eficiente das remesas colectivas daqueles.

1926, predominando os cubanos e arxentinos. Eran homes maiores de corenta anos que pertencían á xeración que fundara a sociedade agraria en 1906 e a de instrución *Progreso de Coles* na Habana. Nesa altura do seu ciclo vital correspondíalles asumir a xestión das explotacións agrícolas e dos negocios da familia e, tamén, participaren na política local en prol dos intereses reprodutivos daquelas⁶³. Así o fixo o emprendedor comerciante Ramón Noguerol Moure pactando cos liberais a aplicación do Artigo 29 en novembro de 1915 e converteuse no primeiro alcalde agrario de Coles para aplicar medidas rexeneracionistas e favorables á veciñanza⁶⁴. Enfrontouse ao médico Víctor Bouzo, que era o auténtico cacique local e fracasou pois este recuperou o control do Concello en agosto de 1917 e mantívoo, practicamente, ata a proclamación da Segunda República. De feito, a nova corporación municipal, de maioría radical apoiada polas sociedades agrarias locais e integrada por varios retornados da emigración, tampouco foi quen de erradicar a vella rede clientelar de Bouzo⁶⁵.

A dirección dunha sociedade agraria fornecía oportunidades de influxo sociopolítico para os sectores máis acomodados do campesiñado e desa pequena bur-

63 A sociedade agraria de Gustei é un bo exemplo desta realidade. Sostívose pola iniciativa de varias familias moi vencelladas co agrarismo, como os irmáns Figueiras Rivas, que ocupaban a presidencia, a secretaría e unha vogalía en 1925. O vicepresidente Francisco Rodríguez Gómez e outros membros desa comisión directiva tamén eran veteranos de Agricultores de Coles e o 77,78% deles tiñan relación persoal ou familiar coa emigración americana. Retornaran de Cuba o presidente Ricardo Figueiras Rivas, o secretario José Figueiras Rivas, o vicesecretario José González Novoa e un vogal (Andrés Fernández Requejo). E de Arxentina o tesoureiro e outro vogal polo que deducimos do cruzamento dos datos que fornecen *La Zarpa* (10-3-1925, B.D.P.O), o Censo Electoral de 1923 (B.O.Extraordinario do 25-7-1923, c. 'eleccións', A.M.C.) e as nosas bases de datos de emigrantes de Coles (Soutelo Vázquez, 2014). Outro *che*, Vicente Quinteiros González, presidiu a sociedade agraria socialista constituída en 1931 nesa mesma freguesía (Quintas Ferreiro, 2012: 237). Volvera da Arxentina en 1924 e figura na "Relación nominal de Camaradas Militantes y adheridos encuadrados en la JONS de Coles" en 1950 (c. 497, Fondo de Falanxe, AMC).

64 Rebaixou en 2.000 pesetas o imposto de consumos, arranxou camiños e escolas, procesou ao anterior alcalde conservador e ao secretario municipal, substituíndo a este polo comerciante Eliseo Fernández, outro *cubano* que desempeñaba a secretaría da sociedade de agricultores de Coles (*La Voz Pública*, 5-12-1916; 17-2-1917, 4-5-1917, A.M.O.). Dese xeito, controlaban ao mesmo tempo o Concello e as asociacións que alicerzaban o seu poder o mesmo que estaban facendo, por exemplo, os cubanos que lideraban o agrarismo en Moraña. Casal Porto, X. (2004).

65 Formábase seis concelleiros republicanos radicais, incluído o *cubano* Francisco Moure, dous republicanos independentes, entre eles o *arxentino* Constantino Gallego, que pasaron cos cinco concelleiros socialistas ao Partido Republicano Radical Socialista en outubro de 1932 (c. 115, Fondo de Gobernación, A.G.A.). Pola súa banda, Bouzo integrouse en Acción Popular Agraria, apoiou a Carlos Taboada nas eleccións constituíntes de xuño de 1931 e demostrou que controlaba a freguesía da Barra pois só seis agrarios non votaron a candidatura patrocinada por el (*La Zarpa*, 18-7-1931, B.D.O.). Foi a orixe da reacción antirrepublicana que cristalizou na formación dos grupos falanxistas nesa freguesía e na de Melias que protagonizaron a represión posterior a xullo de 1936. Soutelo, R. (2014): 214 e ss.

guesía vilega de taberneiros, tendeiros e comerciantes, moitos dos cales retornaran da emigración⁶⁶. Por iso a acción colectiva desas asociacións defendeu os intereses desas casas de labregos e de labradores (ricos da aldea) que eran as máis inseridos nos mercados de produtos e de factores de produción, incluída a emigración de parte da man de obra familiar. Porén, o cooperativismo para vender viño e gando vacún ou para mercar maquinaria e outros insumos que mellorasen as súas explotacións desincentivou a participación de xornaleiros e caseteiros nesas agrarias locais⁶⁷. Foron, precisamente, estes sectores os atraídos polo discurso máis radical dos *arxentinos que* que volveron a finais dos anos vinte e nos trinta con escaso éxito económico debido á recesión posterior ao sonado crack bursatil. Foi o caso do presidente da sociedade agraria de S. Eusebio, que solicitou traballo nos obradoiros de ebanistería da Barra ou do propio Constantino Gallego cuxo activismo político contrasta co dos *cubanos* Ramón Varela e Francisco Moure Vázquez. Este optimizou as relacións cos veciños que traballaban a xornal nas terras do pazo de Soutullo (Gustei), que el xestinaba como caseiro, para desenvolver o asociacionismo agrarista e participou na maioría das iniciativas sociopolíticas desenvolvidas en Coles ata a Guerra Civil⁶⁸. Representa ben a eses *cubanos* retornados nos anos dez e vinte do século pasado que tiveron un comportamento político menos rupturista que o dos *arxentinos*. Mais o republicanismo daqueles xa resultou menos atraínte que o anarquismo destes, no contexto de miseria e crise económica que favoreceu a radicalización sociopolítica dos anos trinta.⁶⁹

O protagonismo real deses *americanos* nas dinámicas sociopolíticas locais foi parello ao seu éxito económico que se traducía en capacidade de facer favores, por exemplo deixando *cartos a réditos* ou *vacas de medias* aos veciños e coñecidos da contorna. Ese capital social permitiulles establecer redes clientelares ou incorporarse a outras xa existentes nunha posición central en concellos rurais como os ourensáns de Vilamarín e Coles ou os pontevedreses de Valga e Salceda de Caselas.

66 O predominio inicial dos comerciantes e propietarios abastados na directiva da Sociedad de Agricultores de Coles e nas agrarias parroquiais foi cedendo ante os obreiros de orixe labrega e os labregos, moitos deles retornados da emigración entre 1916 e 1926. Soutelo, R. (2014): 274.

67 Cabo Villaverde, M. (1999): 452; Domínguez Castro, L. (2005): 468.

68 Adoitaba axudar con millo e outros alimentos aos veciños que o necesitaban nos meses da soldadura. Os falanxistas mallárono ata a morte, mais el non confesou onde se agachaban os seus fillos (Soutelo Vázquez, 2014: 219).

69 Dous indicios desa desavinza: o secretario de *Alianza de Villamarín* na Habana apelaba a “nuestra ideología de socialistas” nunha carta enviada en decembro de 1933 ao seu tío Manuel Guzmán Santeiro, militante de Acción Republicana e presidente de Agricultores de Villamarín, criticando que esa *agraria* e a veciña de Reádegos seguisen fieis ao deputado radical Basilio Álvarez (*La Zarpa*, 10 e 18-XI-1933); e un retornado de Cuba renunciou á secretaría da sociedade agraria de Bóveda (Amoeiro) cando os socios derrubaron os muros da casa rectoral desa freguesía, segundo nos explicou Francisco G. S. (Arquivo Oral do M.E.R.).

Os que volveron cos aforros necesarios para establecer pequenos negocios acabaron integrándose nas elites vilegas en Vilalba ou a Estrada⁷⁰. Ese *ascenso adaptativo* dinamizou a sociedade galega de época, desprazando ás vellas elites locais ou pactando con elas. Sirva de exemplo o relativo fracaso da *Sociedad Hijos de Cambeo en Buenos Aires* no proxecto de construción dunha casa escola nesa freguesía. Comezaron as obras en 1922 e aínda non as remataran en 1929 porque a familia Domínguez, que controlaba a directiva daquela asociación e a agraria parroquial, presididas, respectivamente, por Fernando Domínguez García e polo seu cuñado Dosindo González Conde, antepuxeron a reconstrución da igrexa parroquial de Cambeo considerando que esta obra lles forneceria máis réditos sociais e políticos entre a veciñanza.⁷¹

Casos como este indican que non debemos sobrevalorar a actuación dos americanos, por seren un actor novidoso na sociedade galega da época, invisibilizando aos outros tipos sociais que tamén procuraban mudar a situación política da época. Nomeadamente os labradores abastados das parroquias rurais enfrontados, case sempre, aos señoritos das vilas que controlaban a administración municipal e, polo tanto, o reparto nada equitativo de impostos. En Valga as casas de labradores de Cordeiro, como a dos Carbia, lideraron o *Sindicato Católico Agrícola de Sta. Columba de Louro* que investiu en maquinaria agrícola, na compra cooperativa de insumos e construíron a escola de Ferreirós (Cordeiro) co apoio económico dos veciños emigrados en Bos Aires e Montevideo. O *cubano* Francisco Carbia Fariña foi un dos iniciadores desa vizosa colaboración que configurou un modelo exitoso de agrarismo, espallado ás parroquias da contorna porque mellorou a agricultura, as condicións de vida dos veciños de Catoira e Valga e rexenerou o política municipal⁷². Francisco Carbia investiu os seus aforros nunha explotación agrícola exemplar que deu emprego a varios veciños e axuda ocasional a moitos⁷³. Ensinou ao seu fillo Celestino Carbia Campaña como xestionar os bens da casa e defender os intereses da veciñanza a través do sindicato agrario parroquial. Pai e fillo formaron parte da corporación municipal de Valga presidida polo *arxentino* Constante Couso Bouzas en 1924 e Celestino Carbia asumiu a alcaldía de Valga a finais de 1931,

70 Véxase, para os dous últimos casos, Núñez Seixas, X.M. (1998).

71 Só nos consta o envío dunha primeira remesa colectiva a través de Eladio Álvarez a comezos de 1922 e as 163 pesetas que xuntaron nunha subscripción social tres anos máis tarde (*La Zarpa*, 14-2-1922 e 13-11-1925).

72 Por iso contaron co apoio da veciñanza para controlar o Concello cando os *señoritos* das familias de comerciantes de S. Xulián de Requeixo se segregaron formando o de Pontecesures. Soutelo, R. (2007): 339 e ss.

73 Cultivou tabaco e empregou a dúas familias de caseiros e a varios xornaleiros e criados nunha finca de 140 ferrados (88.032 m²) que era a máis grande da aldea de Sixto (Cordeiro). Ademais, ofrecían gando de medias aos veciños.

dirixindo unha corporación republicana con notable presenza doutros membros do sindicato agrario de Cordeiro⁷⁴. Ambas as dúas familias son bos exemplos dese sector de *labradores á moderna* que viron no asociacionismo agrarista un instrumento para integrar as explotacións agrogandeiras no mercado a través da especialización produtiva, a incorporación selectiva de insumos e de maquinaria agrícola e o cooperativismo⁷⁵.

Certamente, eses *ricos da aldea* dispuxeron de máis recursos materiais e relacionais para mobilizar aos seus veciños en Carballo, Teo, Valga ou Salceda de Case-las⁷⁶. E fixérono a prol dos seus intereses económicos e políticos particulares polo que quizais teñamos mitificado esa ‘faciana heroica’ da actuación sociopolítica dos retornados como paladíns da causa agraria fronte aos abusos dos rentistas e caciques locais. De feito, a microanálise de traxectorias de *cubanos* que volveron enriquecidos apunta unha relación directa entre éxito económico, arelas de integración na elite da sociedade de orixe (e retorno) e activismo político reformista ata 1923 e máis conservador durante a Segunda República. Demostran que os comportamentos políticos dos retornados da emigración variaron en función do capital económico e cultural que traían cando volveron de *facer as Américas*. Os *cubanos* dos anos dez e vinte desenvolveron emprendementos económicos que os integraron nas elites locais como donos de terras, comercios ou accionistas en actividades industriais. Todo iso concordaba coa imaxe de progreso material e modernidade que proxectaban nas súas casas, familias e persoas. Mais a evolución política da Segunda República e o seu desprazamento do poder local por unha xeración máis nova de *arxentinos* retornados con menos fortuna e máis concienciación de clase, conservadurizounos ata o punto de partillar os discursos catastrofistas que xustificaron a rebelión militar e fascista do verán de 1936... ou fomentar a organización de milicias falanxistas e japistas dende comezos daquel tráxico ano como fixo o propio Constantino Añel en Vilamarín⁷⁷. Algunhas das cartas remitidas por retor-

74 Constante Couselo e o seu cuñado Gumersindo Ferro representan a ese grupo de retornados que posúen terras, casas ou negocios e conservadurizan progresivamente os seus comportamentos políticos, converténdose nos novos caciques. Nuñez Seixas, X.M. (1998): 292 e ss.

75 Remitimos, para este tema, a Martínez López, A. (1987 e 1989).

76 Véxanse, respectivamente, Riesgo Rama, S. (2000), Domínguez Almansa, A. (1997), Soutelo, R. (2007) e Vázquez Lojo, M.X. e Soutelo, R. (2019).

77 Integrouse rápidamente nos sectores mais conservadores da cidade de Ourense nos anos vinte do século pasado. Investiu, fundamentalmente, en inmobles, residiu na cidade e desenvolveu un comportamento político moi conservador durante a Segunda República: foi concelleiro por Acción Popular Agraria e presidiu esta formación despois das eleccións de novembro de 1933 nas que Carlos Taboada Tundidor acadou un escano de deputado e marchou para Madrid. O seu fillo Constantino Añel de la Fuente vicepresidiu a J.A.P.A. e el mesmo dirixiu o proceso de disolución de Acción Popular para integrala no Movimiento. Prada, X. (2005): 88 e 309.

nados da emigración demostran a pegada dese discurso catastrófica e o achegamento á CEDA daqueles que tiñan negocios ou terras⁷⁸.

Mais abonda con botar man das monografías de ámbito local ou consultar a base de datos de *Nome e Voces* para comprobar que os *ches* e *habaneiros* estiveron entre os principais colectivos vítimas das diversas modalidades represivas do xenocidio político perpetrado polas autoridades franquistas e os seus secuaces en Galicia durante a guerra civil e a posguerra⁷⁹. Os informes sobre as simpatías e actividades políticas anteriores a xullo de 1936 que fomos recuperando en diversos arquivos municipais denuncian aos *americanos* porque “su conducta antes y después del Movimiento era la de uno de los principales jefes del partido marxista, no siendo tampoco buena su conducta privada”⁸⁰. Porén, tamén constatamos a presenza de *cubanos* e *arxentinos* nas comisións xestoras nomeadas polos franquistas durante a guerra civil e nas corporacións municipais da posguerra. Sirva de exemplo Ramón Iglesias Pereira en Coles ou o *retorno* á escea política da *casa do Novaiño* liderada xa por Gumersindo Ferro en Valga⁸¹. Adaptáronse a aqueles tempos de

78 As cartas que conservou Avelino Couselo, remitidas polo pai e o tío entre 1934 e 1938 son un bo exemplo desa conservadurización e mesmo a xenreira do segundo contra republicanos, comprensible só porque o seu fillo Xesús estaba en Madrid exposto á furia dos *roxos* que Gumersindo Ferro aborrería nos termos que seguen: “[España 19 de enero de 1937]... Me dices en la tuya que llegaron ahí varios vecinos comunistas... Ojalá no vuelvan a España o que antes de venir los coman los tiburones pues eran la escoria de este país y no hacen más que engañar a los infelices y conducirlos a la perdición. Cuantos por sus doctrinas fueron a la ruina y la muerte, pues las ramas podridas de la humanidad hay que cortarlas para que España pueda resurgir victoriosa y pujante de esta lucha que sustenta contra esos satélites infernales del comunismo ruso... Por culpa de esos depravados se está vertiendo tanta sangre inocente. Malditos sean de Dios y de los hombres, andarán errantes como judíos por el mundo y aborrecidos de sus vecinos pues no serán dignos de cobijarse bajo nuestra bandera. Lástima que no se hallaran aquí para pagar sus crímenes” (3ª carta de Gumersindo Ferro a Avelino Couselo Ferro. Soutelo, R. (2007): 379-380.

79 En Valga, a maioría dos vintedous veciños denunciados “que más se significaron por su simpatía y actuación izquierdista” eran traballadores manuais, parte deles estiveran emigrados en América e moitos tiñan familiares directos alá, o que indica que se politizaron nesas experiencias sociolaborais contaxiándose da perigosa arela dun mundo máis xusto e solidario. Soutelo (2007): 388-389.

80 Reproducimos a frase textual repetida nos informes sobre os veciños Manuel Araujo Vázquez, José Fernández Iglesias e Manuel Iglesias Gómez, asinados polo tenente Rapela Rodríguez para o Inspector Xefe de Policía (folio 16 do Libro Rexistro de Correspondencia de saída do Concello, c. 244. A.M.C.). Puntualizabase que “Manuel Iglesias Gomez de Cimadevila era un significado comunista de lo cual hacía ostentación. Carece de bienes de fortuna y vivía en compañía de sus padres, los cuales poseen alguna finca rústica” (informe da Alcaldía para o Xuíz Especial de Detidos por Orde Gobernativa de A Coruña a 5-7-1937, Libro rexistro de correspondencia de saída, c. 244. A.M.C.).

81 O pai de don Xesús Ferro mantivo a depositaría municipal que desempeñaba dende 1935 e formou parte da nova comisión xestora do concello de Valga, nomeada en febreiro de 1940, a carón doutros vellos vellos coñecidos da política municipal como o ebanista Aquilino Pardal Magán, que era o *xan firmante* de Otero Bárcena e de Simeón Anido, un funcionario muni-

represión e miseria para seguir vivindo sen medo xa a unha revolución social que afectase as súas propiedades. Unha realidade que os investigadores non tivemos moi en conta cando rematamos as pescudas nos comezos da guerra civil, porque a esculca a microescala dos anos posteriores fornece exemplos de integración deses cubanos, xa vedraios e con bo pasar económico, no persoal político local da ditadura franquista a través de Falanxe e das corporacións municipais, adaptándose á situación política da posguerra. Unha estratexia segura, ao cabo, para manter a súa presenza social e, quizais, para protexer o patrimonio que xuntaran alén mar e disfrutaban acá.

En Coles, o 48,53% dos militantes locais de Falanxe rexistrados en 1950 procedían das freguesías da Barra e Melias, por evolución da vella rede clientelar de Víctor Bouzo e como reacción dalgúns veciños contra os ataques á casa rectoral de Melias⁸². Salienta a presenza dun dos dous médicos municipais, tres comerciantes (dous con fortes vencellos familiares en Cuba) e un propietario que retornara da Illa. Ramón Iglesias Pereira é o arquetipo de *habaneiro* cun comportamento socio-político máis conservador que o dos *arxentinos* retornados antes da Guerra Civil pois converteuse axiña no xefe local de Falanxe na freguesía da Barra e desempeñou, despois, a alcaldía de Coles. Foi o maior dos cinco fillos que tivo un casal labrego de Cales da Barra (Coles) e marchou para Cuba denantes de entrar en quintas, posiblemente para evadir a prestación do servizo de armas. Alá coñeceu a Dolores González Figueiras, filla doutra familia numerosa e pobre que marchou para Cuba acompañando a súa *señora* cando o marido desta a reclamou dende a Illa⁸³. Ramón Iglesias xa era dono de camións para o reparto de xeo. Casaron en 1923 e viviron no exclusivo barrio do Vedado. Nos anos seguintes, enviaron pequenas cantidades de diñeiro as súas respectivas familias de orixe a través da rede bancaria e dun comerciante co que mantiñan relacións estreitas⁸⁴. Volveron en 1931 co propósito de levar para Cuba á nai dela, viúva dende novembro do

cipal convertido no xefe local de Falanxe (Providencia do Gobernador Civil a 26-II-1940 (expte. 10, c. 1 A.M.V.). Tamén dirixiu o sindicato agrario de Cordeiro como xefe da casa de Novaiño.

- 82 Prada, X. (2005): 166. Comprobouse analizando a orixe parroquial dos falanxistas que figuran na Relación nominal de Camaradas Militantes y adheridos encuadrados en la JONS de Coles cos resgardos de pagamento da afiliación en 1950 (c. 497, Fondo de Falanxe, A.M.C.).
- 83 Sintetizamos o relato autobiográfico da propia Dolores González a súa afillada Dolores Dauña. Aquela tiña 24 anos, certa capacidade de aforro e un proxecto de estadía definitiva cando se coñeceron. En decembro de 1919 comezou a pagar a prazos un solar para unha vivenda no municipio de Guanabacoa (contrato asinado na Habana a 22-12-1919, conservado no arquivo familia: ARIP).
- 84 Antonio Peña Prieto tiña un almacén de mobles na Habana e actuou como testemuño da voda de Ramón Iglesias Pereira e Dolores González Figueiras (copia da acta matrimonial que trouxeron cando retornaron, ARIP).

ano anterior. Decatáronse do desamparo que padecían, tamén, os pais de Ramón e da necesidade de atender o patrimonio familiar no que xa investiran considerables remesas. Dolores e Ramón tiñan, respectivamente, 30 e 36 anos, e contaban con sobrados azos e recursos económicos para reorganizar o seu proxecto de vida en Coles cabo dos pais deles. Ela xa quedou na casa materna e Ramón volveu á Illa en abril de 1931 para liquidar os bens que deixaran alá. Aproveitou os meses seguintes para normalizar a súa situación militar, acolléndose aos indultos da Segunda República en maio de 1932, e xirou importantes cantidades de diñeiro que indican a liquidación dos negocios que posuían na Habana e a repatriación dos seus aforros⁸⁵.

Os investimentos que coñecemos dos realizados por este casal nas dúas décadas seguintes e as actividades económicas que desenvolveu Ramón Iglesias dende que retornou foron semellantes aos doutros *cubanos* ricos da bisbarra. Mercou varios capitais e fincas rústicas, efectuou algúns préstamos en metálico con hipoteca de fincas e pactos de retroventa, e participou en múltiples negocios, salientando o de compra e venda de madeira que era unha das actividades mais mercantilizadas da agricultura galega da época, practicada xa por outros *habaneiros* que retornaran antes del⁸⁶.

Aínda que participou na persecución dos fuxidos como membro da escuadra falanxista de Vilar da Barra, os testemuños de familiares das vítimas da represión perpetrada en Coles coinciden en que non se distinguiu, precisamente, pola súa ferocidade represora. Pola contra, o *señor* Ramón *frevas* usou as súa posición para salvar a vida dalgúns veciños de Coles e ceibar a outros de persecucións e malleiras⁸⁷. A militancia falanxista e o desempeño da alcaldía de Coles dende comezos de 1938 fixeron máis doados os seus negocios naqueles tempos de medo e de fame para a inmensa maioría da poboación mais, tamén, de lucrativos *estraperlos* para

85 Os comprobantes dos xiros bancarios, conservados no arquivo persoal de Ramón Iglesias Pereira e de Dolores González Figueiras, por Dolores Dacuña González suman un total de 19.684 pesetas de 1931/32 xiradas a través da Caja de Ahorros de los socios del Centro Gallego, Banco Gallego, Royal Bank of Canadá, Chase National Bank e National City Bank of New York.

86 Como os xa ditos Ramón Nogueiro Moure no Empalme (Cambeo) e os irmáns Guzmán Santeiro en Reádegos e en León (Vilamarín) que estableceran serradoiros aproveitando a abundancia de montes de piñeiros nese concello e nos de A Peroxa e Coles e a cercanía da cidade de Ourense, que era o principal mercado para esta madeira xunto cos obradoiros de ebanistería de Barra de Miño. A compra de herdanzas completas ou fincas ailladas nos concellos veciños da Peroxa e Carballedo pode agochar a liquidación de préstamos con pactos de retroventa, que non foran amortizados a tempo. Entón, o ‘señor Ramón dos Frevas’ quedaba coas fincas hipotecadas como garantía polos solicitantes do préstamo e iba acadando un respectable patrimonio.

87 Remitimos aos testemuños de de Pilar Gallego e de José Novoa González, cuxo pai emigrou, sucesivamente, a Arxentina de solteiro e a Cuba despois de casar. Soutelo, R. (2014): 227.

os que estaban ben relacionados co aparato político e administrativo da ditadura franquista. Ramón Iglesias aproveitou a conxuntura política para empregar aos seus irmáns no Concello⁸⁸. E semella que tiraron bo proveito das requisas durante a guerra e da situación de escaseza provocada pola política autárquica e o racionamento de alimentos na posguerra⁸⁹. O éxito económico do flamante alcalde e tratante de madeira quedou de manifesto cando mercou o pazo de Lagariños en sociedade con Baldomero Areán, outro *cubano* con quen mantiña boas relacións dende que estiveran xuntos na Habana⁹⁰.

Este breve percorrido polo comportamento inversor e político de Ramón Iglesias ilustra a existencia dese sector de *habaneros* que non viron con malos ollos a tráxica reviravolta política provocada pola sublevación militar e a posterior ditadura franquista. Outro *cubano*, neste caso retornado a Rouzós de Amoeiro, representa a actuación contraria pois el foi, posiblemente, a derradeira vítima física da barbarie fascista nese concello. Retornou para encargarse do patrimonio paterno, sosti-do mercé ás remesas que el enviara durante trinta anos. Investiu os seus aforros en diversos sectores e dedicouse ao trato do gando facendo amigos pola súa rectitude nos negocios e na vida. Esa sona de persoa solidaria que axudaba a quen o precisase, nunca explotaba aos pobres nin temía aos poderosos causoulle a perda pois atrevérase a pedir audiencia ao mismísimo Gobernador Civil cando entendeu que se cometeran inxustizas. Desgraciadamente para el, o poncio provincial aprezou a súa honestidade destemida e quixo nomealo alcalde de Amoeiro para que eliminase a corrupción e o mercado negro, que só beneficiara ás familias falanxistas que controlaban o poder político local dende 1936. Para impedilo, asasinárono nun túnel do ferrocarril Zamora-Ourense-A Coruña frecuentado polos tratantes e labregos de Amoeiro que acudían ás feiras de Maside e cuxas dúas bocas vixiaba sempre cada súa parella da Garda Civil para evitar, precisamente, os atracos (Soutelo Vázquez, 2017: 118-119). A conspiración que asasinou a Caetano Borrajo foi,

88 Artemio Iglesias Pereira tamén regresara de Cuba e desempeñou a Xefatura Local de Falanxe, por iso asina como membro da Xunta Local de Información Agrícola de Coles en abril de 1938 (Libro de Actas da Xunta Local de Información Agrícola de Coles, c. 493, A.M.C.). Que non soubese asinar, como consta no documento do préstamo de 1.060 pesetas que recibiron el mesmo e o seu pai (José Iglesias Rodríguez) do propio Ramón Iglesias a 23-1-1931 (A.R.I.P.), non impediu que ocupase os cargos de recadador e xuíz de Coles.

89 Remítimos ao testemuño de Benito Iglesias Nóvoa. Soutelo, R. (2014): 227.

90 Baldomero Areán Pérez era o maior dos catro fillos de José Areán de Cales (A Barra). Naceu en 1881 e xa estaba co seu pai na Habana en decembro de 1901 (Padrón de veciños de Coles, expte. 3, c. 89, A.M.C.). O seu pai José debeu marchar por vez primeira a Cuba despois de teren a Baldomero, voltou ao cabo de catro ou cinco anos, concebindo a dúas fillas de quince e trece anos en 1901, e marchou de novo. Volveu coa perda da colonia e xa levou con el ao mociño Baldomero deixando a súa dona embarazada dun cuarto fillo. Finalmente, Ramón Iglesias vendeulle a súa parte do pazo ao propio Baldomero Areán e este fixo o propio con outro retornado de Cuba.

quizais, a derradeira *patrulla do amencer dos falanxistas* que estragou as vidas e as arelas de incontables familias en Galicia durante aquela guerra infame e a posguerra infinita para as persoas que as padeceron.

BIBLIOGRAFÍA

- CABO VILLAVERDE, M. (1998): *O agrarismo*, Vigo, Eds. A Nosa Terra.
- (1999): *A integración política do pequeno campesiñado: o caso galego no marco europeo. 1890-1939*, Tese de Doutoramento defendida no Departamento de Historia Contemporánea e de América da Universidade de Santiago, pr.ms.
- CARMONA BADÍA, X. (1984): “Los indianos y la cuestión industrial en la Galicia del siglo XIX” en *Indianos*, Monografía 2ª de *Los Cuadernos del Norte*, Oviedo, Caja de Ahorros de Asturias: 45-49.
- CASAL PORTO, X. (2004): “Notas sobre as primeiras asociacións políticas e sociedades agrarias de Moraña”, *A Taboada*, nº 0 e 1, ano 5: 45-50.
- CERDEIRA LOURO, X., (2010): *Proceso migratorio e sociedades de emigrantes de Vedra. A viaxe cara á modernidade*, A Coruña: Deputación Provincial.
- DOMÍNGUEZ ALMANSA, A. (1997): *A formación da sociedade civil na Galicia rural. Asociaciónismo agrario e poder local en Teo (1890-1940)*, Santiago, Xunta de Galicia-Concello de Teo.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1992): *Viños, viñas e xentes do Ribeiro. Economía e patrimonio familiar*, 1810. 1952, Vigo, Xerais.
- (2005): “Agrarismo y sociedad campesina” en Jesús de Juana e X. Prada, (coords.): *Historia Contemporánea de Galicia*, Barcelona, Ariel: 461-490.
- FERNÁNDEZ BASCUAS, Mª. J. (1998): “Unha aproximación ó estudio da chegada e desenvolvemento do alumeadado público eléctrico na Estrada (1900-1950)”, *A Estrada, miscelánea histórica e cultural*, nº 1, Museo do Pobo Estradense Manuel Reimondez Portela: 151-167.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1993): “Represión franquista y desarticulación social en Galicia. La destrucción de la organización societaria campesina. 1936-1942”, *Historia Social*, 15: 49-65 [reeditado en 2000, “Represión franquista e desarticulación social en Galicia. A destrucción da organización societaria campesiña. 1936-1942” en Lourenzo Fernández (ed.): *Terra e Progreso. Historia agraria da Galicia contemporánea*, Vigo, Xerais: 193-213].
- (1997): “Selección de innovacións en una agricultura atlántica de pequenas explotacións. Galicia, 1900-1936. La adopción de las trilladoras mecánicas”, *Noticario de Historia Agraria*, 14: 133-163.
- GALLEGO, D. (1993): “Pautas regionales de cambio técnico en el sector agrario español (1900-1930)”, *Cuadernos Aragoneses de Economía*: 241-276.
- GARCÍA LÓPEZ, E. e PERNAS OROZA, H. (2001): “A emigración cara América na Mariña luguesa durante o primeiro tercio do século XX: o concello de Cervo”, *Estudios Migratorios*, 7-8: 121-153.

- GARCÍA LÓPEZ, J. R. (1989): “Consecuencias económicas de la emigración asturiana e América: las remesas”, *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, ano 4, 13: 643-659.
- LIÑARES GIRAUT, X.A. (2013): “A marca da emigración americana nas escolas de Barcala, A Maía e Xallas” en J. Hernández Borge e D. González Lopo (eds.): *Gallegos en la diáspora: éxodos y retornos*, Actas do Coloquio Internacional da Cátedra Unesco sobre Migracións celebrado en 2012, Santiago de Compostela Servizo de Publicacións da USC: 47-81.
- LÓPEZ FACAL, J. (2014): *O banco de Olimpio Pérez 1880-1936*, tese de doutoramento defendida na Fac. de CC. Económicas e Empresariais, USC, dirixida polo profesor Xoán Carmona Badía.
- LLORCA FREIRE, G. (1994): “Ferrolterráns na emigración americana: o seu papel na educación” en Xentes de Ferrolterra, *Cadernos do Ateneo Ferrolán*, ano 12, 10: 15-22.
- (1997): *Ferroláns en Cuba*, Ferrol, Eds. Embora.
- MAIZ VÁZQUEZ, B. (2001): “Os retornados de acción en Ferrolterra (1904-1936)”, *Estudios Migratorios*, 11-12: pp. 233-254.
- MALHEIRO GUTIÉRREZ, X.M. (2005): *Os lalinenses en América. Proxectos educativos e organización escolar*, Colección Deza Básicos, nº 8, Lalín, Alvarellos Comunicación Gráfica.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, A. (1987): “Agrarios e católicos. Balanzo do modelo cooperativista no sindicalismo confesional en Galicia, 1903-1943”, *Pontevedra*, 4: 87-108.
- (1989), *O cooperativismo católico no proceso de modernización da agricultura galega, 1900-1943*, Pontevedra, Deputación Provincial.
- MÍGUEZ MACHO, A. (2013): “Intención y racionalidad en la violencia de los sublevados en Galicia (1936-1939)”, *El Terror franquista en Galicia, Memoria Antifranquista del Baix Llobregat*, Associació per a la memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat, ano 8, 13: 26-30.
- NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (1990): “Emigración y nacionalismo gallego en Argentina, 1879-1936”, *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, ano 5, 15-16: 379-406.
- (1992): *O Galeguismo en América. 1978-1936*, A Coruña, Eds. do Castro.
- (1994): “Las remesas invisibles. Algunas notas sobre la influencia sociopolítica de la emigración transoceánica en Galicia (1890-1930)”, *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, 9, 27: 301-346.
- (1998): *Emigrantes, caciques e indianos. O influxo sociopolítico da emigración transoceánica en Galicia, 1900-1930*, Vigo, Eds. Xerais.
- (2001): “Lalinenses emigrados na Arxentina pola República: notas a un discurso de 1931”, *Anuario de Estudos e Investigacións do Deza*, 3: 111-131.
- e SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2005): *As cartas do destino. Unha familia galega entre dous mundos (1919-1971)*, Vigo, Deputación Provincial de A Coruña-Editorial Galaxia.

- PEÑA SAAVEDRA, V. (1991) *Éxodo, organización comunitaria e intervención escolar. La impronta educativa de la emigración transoceánica en Galicia*, Santiago de Compostela, Secretaría Xeral para as Relacións coas Comunidades Galegas, 2 vols.
- (1993): “Os galegos de América e a educación : variantes verbo dunha constante na Historia da Galicia emigrada” en V. Peña (coord.): *Galicia-América. Relacións históricas e retos de futuro*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia: 133-153.
- (1995): “As Sociedades galegas de instrucción: proxecto educativo e realizaciónes escolares, *Estudios Migratorios*, 1: 8-83.
- (1999): “Alfabetización, etnicidade e capacitación laboral. Configuración e desenvolvemento da oferta curricular do plantel de ensinanza do Centro Galego da Habana (1879-1900)”, en P. Cagiao Vila (comp.): *Galegos en América e americanos en Galicia: as colectividadeas inmigrantes en América e a súa impronta na sociedade galega, séculos XIX-XX*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia: 139-161.
- PEREIRA, D. (2010): *Loita de clases e represión franquista no mar (1864-1939)*, Vigo, Xerais.
- PRADA RODRÍGUEZ, X. (2005): *A dereita política ourensá: monárquicos, católicos e fascistas (1934-1937)*, Vigo, Servizo de Publicacións da Universidade.
- (2014): *Castor Sánchez Martínez. A conquista da cidadanía*, Vigo, Ir Indo-Concello de Amoeiro.
- QUINTAS FERREÑO, F.J. (2012): *Historia do movemento obreiro socialista en Ourense (1898-1936)*, Santiago de Compostela, Fundación Luis Tilve.
- RIESGO RAMA, S. (2000): *Control social y proyectos políticos en una sociedad rural. Carballo, 1880-1936*. Documentos de traballo do IDEGA, Historia, 9, Santiago de Compostela.
- RODRÍGUEZ TRONCOSO, M. (2004): *Historia dunha aldea galega. Coas mans encol do Lume. Guntín da Cañiza. Memorias*, Vigo, Ir Indo.
- SANFIZ RAPOSO, H. (1996): “O agrarismo en Fene. Da preocupación educativa á UGT (1905-1936)”, *Preactas del Congreso Internacional Poder local, elites e cambio social na Galicia non urbana (1874-1936)*, Santiago de Compostela.
- SOTELO BLANCO, O. (1993): *Caldelas. Antropología cultural de una comarca gallega*, Barcelona, Editorial Ronsel.
- SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2007): *Emigración de retorno e dinámicas sociopolíticas locais na Galicia rural*, Concello de Valga.
- (2014): *Emigración negocios e política na Galicia rural: Coles, 1880-1950*, Ourense, Deputación Provincial.
- (2017): *Entre Ourense e América. A emigración nos proxectos de vida de diferentes tipos de familias na Galicia rural (1880-1960)*, Ourense, Deputación Provincial.
- VÁZQUEZ GONZÁLEZ, A. (2015): *Emigrantes galegos, transportes e remesas (1830-1930)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega-Fundación Barrié, Colección Galicia Exterior.

- VÁZQUEZ LIJÓ, J. M. e SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2018): *O Son que coñeceu Ramón Camaño. Xentes e espazos dentro e fora do marco fotográfico*, A Coruña, Deputación Provincial.
- VÁZQUEZ LOJO, M^a X. e SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2019): *Salceda nos tempos da emigración a América*, Pontevedra, Deputación Provincial.
- VÁZQUEZ VILA, D. M. (2013): “Las remesas inmateriales, culturales y educativas de las migraciones gallegas”, en J. Hernández Borge e D. González Lopo (eds.): *Gallegos en la diáspora: éxodos y retornos*, Actas do Coloquio Internacional da Cátedra Unesco sobre Migracións celebrado en 2012, Santiago, Servizo de Publicacións da USC: pp. 15-46.
- VIDAL RODRÍGUEZ, J.A. (2006): “Cadenas migratorias locales, nichos laborales y em-presar”, *Revista Complutense de Historia de América*, 32: 197-226.
- VILLARES PAZ, R. (1982), *La propiedad de la tierra en Galicia (1500-1936)*, Madrid, Siglo XXI, Madrid.
- (1994), *Desamortización e réxime da propiedade*, Vigo, Eds. A Nosa Terra.
- (2014): “As remesas visibéis e invisibéis da emigração americana e a transformación da Galiza” en F. de Sousa e outros (coords.): *Portugal e as migrações da Europa do Sul para a América do Sul*, Porto, CEPESE: 353-375.

BIBLIOGRAFÍA DE ÉPOCA

- PEÑA NOVO, L. (1929): “El dinero del emigrante”, *El Pueblo Gallego*, 1-II: 1-2. Reeditado en J. G. Beramendi e M. Roca Cendán (1995): *Obra completa*, Santiago de Compostela, USC.
- RISCO y AGÜERO, V., [1930] (1976): *O problema político de Galicia*, A Coruña.
- [1936] (1980): “Provincia de Orense” en F. Carreras y Candi (dir.): *Geografía General del Reino de Galicia*, Barcelona, Casa Editorial Alberto Martín, vol. X da ed. facisimil de Eds. Gallegas S.A. A Coruña.
- ROF CODINA, J., [1912] (1967): “Reformas que se pueden implantar en Galicia para el progreso de la agricultura”, *Revista de Economía de Galicia*, 58, Vigo.